

מהצעת הטרונספר, 1937–1938, אל 'טרנספר בדיעבד', 1948–1947

אלחנן אורן

'דברים' ו'דיבורים' בהיסטוריה

באביב 1938 החמיר 'המרד הערבי'. בעת ההיא באה ארצה 'ועדת החלוקה' בראשות סר ג'ון וודהד, שתפקידה, לכאורה, היה לייצג לממשלת בריטניה כיצד ליישם את תוכנית החלוקה שהציעה הוועדה המלכותית בראשות לורד רוברט פיל בקיץ 1937. כשדיבר דוד בן-גוריון בוועידת מפא"י על 'תפקידנו בשעה זאת' אכן היתה השעה קשה: ועדת פיל קיוותה שהערבים והיהודים יקבלו את החלוקה ולו בתור הרע במיעוטו, אבל הערבים חידשו את המרד ואף הגבירו אותו. היישוב בארץ עמד במערכות המגן, הבניין וההתיישבות, ועל ההנהגה הוטל להיכון לטיעון בפני הוועדה החדשה. במרכז אירופה החמירו הסכנות ליהודים, והתנועה הציונית חששה שמא יצמצם הממשל הבריטי את העלייה או יפסיקה זמנית כדי לשכך את הרוחות בארץ. בן-גוריון ביקש משומעיו 'להבחין קודם-כל בין דיבורים ובין דברים'. לא הנאמר אלא הנעשה הוא הקובע.¹ הדברים יפים לא רק להגדרת קו-פעולה לעתיד, אלא גם להערכה ההיסטורית: היסטוריה היא סיפור מעשה, ועיקרה המעשים ותוצאותיהם, משמע – 'דברים' של ממש. אינני ממעיט בערכם של מאוויים לאומיים ואישיים. ההיסטוריון שואף להגיע עד חקר המניעים ומבקש לבחון את השפעתם של אישים ומנהיגים, ולכן עניין רב לו ב'דיבורים' – ובייחוד בדיבורים המביאים לידי מעשים, אבל מזווית ראייה היסטורית מה שחשוב הוא הגשמתם והתגשמותם של המאוויים והמניעים – בנקיטת עמדות, בקבלת החלטות על מעשים, ובתוצאותיהם של אותם מעשים.

בין הנעשה, הנאמר והנכתב

כיוון שהנעשה הוא הקובע, שוקדות מדינות ותנועות לאומיות – לא פחות מחברות כלכליות – על מידה של סודיות בכל מה שנאמר ונכתב כלפי הוץ ואף כלפי פנים,

1. ד' בן-גוריון, במערכה, ב, תל-אביב תשי"א, עמ' 38. ההדגשות במקור.

ובלבד שלא לפגוע במעשים. 'סודות מדינה' נגזרים בארכיון ונחשפים רק אחרי עשרות שנים. הייפלא אפוא שתנועה לאומית הנאבקת לעצמאות מדינית ורואה את עצמה כ'מדינה שברוך' תעשה כן במועצותיה, במחלוקותיה ובלכטיה, ובעיקר בתקופות גרושות עימותים ותמורות? כך עשתה התנועה הציונית בתקופת המרד הערבי, בשנות מלחמת העולם השנייה, בשנות המאבק לעצמאות, וכמובן – במלחמת העצמאות, שאותה המשיכו מדינות ערב על-ידי נקיטת עמדה של לוחמת כלפי ישראל עשרות בשנים.

כדי להמחיש את החיוניות שבצנוורה עצמית שכזאת די להזכיר שמ' 1937 עד 1939 התחולל מהפך במדיניותה של בריטניה – 'מחלוקה לספר הלבן'.² הקצין הבריטי אורד וינגייט, מקימן של 'פלוגות הלילה המיוחדות' שוכה ביישוב לכינוי 'הידיד', נחשב פתאום כה 'בלתי רצוי' בעיני השלטון עד שסולק מן היחידה והורחק מן הארץ.³ סילוקו שיקף את חומרת התמורה במדיניות הבריטית; תמורה זו זעזעה את התנועה הציונית, שכן כמעט בבת-אחת נקלעה התנועה למשבר ונאלצה לעבור משיתוף פעולה עם השלטון הבריטי ועם כוחות הביטחון לפעולות 'מרי' נגדם. תמורות ביחסי המעצמות בעיצומה של מלחמת העולם השנייה ואחריה חייבו זריזות-מחשבה מדינית ונקיטת משנה והירות וחשאיות, מה גם שהתנועה הציונית עמדה בעת אחת בעימותים עם השלטון הבריטי, עם הערבים בארץ ועם המדינות השכנות. משנת 1936 ואילך הוחמרה אפוא הצנוורה העצמית של רישומים ותעודות של התנועה ושל אישיה המרכזיים. כשמעיינים במצבה של התנועה הציונית באותן שנות מאבק הדברים נראים, לכאורה, מובנים מאליהם. ההיסטוריון אכן שואף לראות את העבר ברטרופקטיבה, בבחינת 'אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו ולזמנו'. אבל יש צורך בהכנה נפשית ובידיעת הנסיבות ההיסטוריות לפני שניגשים לבדוק את מה שנאמר ונכתב בעת ההיא, שכן בתוך שנים מעטות עברו הנסיבות ההיסטוריות שינוי נמרץ ומהיר.⁴

סוגיה שחזרה והעסיקה את התנועה הציונית מאז שנת 1937 היתה ה'טרנספר' – הצעתה של ועדת פיל להעביר ערבים, מרצון ובכפייה, משטחי המדינה היהודית

2. ראה: ב' קצבורג, מחלוקה לספר הלבן, ירושלים 1974.
3. על העברת וינגייט מ'פלוגות הלילה' ועל שילוחו מן הארץ ראה: א' עקביה, אורד וינגייט – חייו ופועלו, תל-אביב 1993, עמ' 58-59, 65-68.
4. הדברים אמורים בעקבות מאמרו של ב' מוריס, 'יוספים וגוילים בנקנה רגילים': מבט חדש על מסמכים ציוניים מרכזיים, אלפיים, 12 (1996), עמ' 73-103. מאמרי נכתב לפני פרסום אלפיים, 13 (1996). שבו הובאו שלוש תגובות על מאמרו הנ"ל של מוריס: משה צחר, איש טבריה, מגיב על דברי יוסף נחמני ביומנו על טבריה במלחמת העצמאות; אפרים קרש הכתיר את תגובתו בכותרת: 'סילוף מתוך פיתחון? סילוף מתוך עיוורון?'. קרש התרכו בפולמוס של שנת 1937-1938, וכן תקף את ביקורתו של מוריס על דברי בן-גוריון בשאלת הערבים ב-13 בדצמבר 1947; שבתי טבת פוסל את ביקורתו של מוריס על דברי בן-גוריון בשאלת הערבים במכתב לבנו עמוס בנובמבר 1937.

המוצעת.⁵ מחייבי הטרנספר ושולליו נימקו את עמדותיהם בעת הפולמוס על הצעת החלוקה בכללותה. לא זו בלבד שהיו מצווים על זהירות במה שאמרו, אלא שהדברים עברו 'סינון' של צנזורה פנימית. במאמר זה נבדוק תחילה את העמדות שנקטו בפולמוס ב-1937, ולאחר מכן את העמדות שנקטו כעבור יותר מעשור שנים, בנסיבות החדשות של מלחמת העצמאות, בעת שמאות אלפי ערבים עזבו את עריהם וכפריהם מבהלה, מייאוש או מאונס.

הצעת החלוקה והטרנספר, 1937–1938 – 'דיבורים'

ועדת פיל המליצה לחלק את ארץ-ישראל המערבית לשלוש יחידות: מדינה יהודית בתמישית מן הארץ, מדינה ערבית שתסופח לעבר-הירדן – בשלושה רבעים מן השטח, ואזור מגדטורי – ירושלים ופרוזדור רחב ליפו. בין השאר המליצה הוועדה על טרנספר שעיקרו העברת אוכלוסייה ערבית, מרצון ובכפייה, מתחומי המדינה היהודית אל המדינה הערבית ואל הארצות השכנות. בתור תקדים חיובי ציינה הוועדה את חילופי האוכלוסין בין יוון לטורקיה בעקבות הסכם לוזאן (1923), שבוצעו מטעם חבר-הלאומים ביוזמת פריטיוף גנסן, המדען הנורווגי שקיבל פרס נובל לשלום ב-1922 (ראה הערה 5 לעיל).

מאז פרסום דוח ועדת פיל נקלעה התנועה הציונית לפולמוס החלוקה, ופולמוס זה עמד במרכזו דיוני הקונגרס הציוני ה-20 בציריך באוגוסט 1937. בוויכוח החרף בין שוללי החלוקה למחייביה דנו רבים בהצעת הטרנספר, ובאופן כללי אפשר לומר שמקצת תומכי החלוקה קיבלו את הצעת הטרנספר כמות שהיא, ומקצתם – בהסתייגות. בני מוריס טוען שבפרוטוקולים של הקונגרס שונו דברי בן-גוריון בעניין זה; לדבריו השמיטו העורכים את דברי תמיכתו בטרנספר אגב 'סילוף בוטה ביותר'.⁶

אלא ש'התרגיל' החושפני הזה בהשוואת נוסחי הפרוטוקולים מוכיח שבכל-זאת נותרו דברי תמיכתם של בן-גוריון ואחרים בטרנספר. והשאלה מתבקשת מאליה: מדוע צונזרו הדברים? לא יקשה להציע תשובה, אבל ראוי להקדים ולומר שגם בגרסאות המצונזרות נמסרו בבירור דברי התמיכה והשלילה בעיקרם, משמע, לא סולפו עמדותיהם בעד ונגד. הנימוק המדיני העיקרי לתמיכה בטרנספר היה כרוך בעצם העמדה בעד החלוקה. ועדה בריטית מלכותית היא שהעלתה את הצעת החלוקה, ועל התנועה הציונית היה לנקוט עמדה ברורה בעדה או נגדה. הטרנספר נכלל בהצעת החלוקה של ועדת פיל, וממילא תמכו בו המצדדים בחלוקה, גם אם הסתייגו ממנו

5. בחילופי האוכלוסין בין יוון לטורקיה הועברו בעיקר יוונים מטורקיה, ורוב המועברים יצאו בכפייה. להצעת ועדת פיל ראה Cmd. 5479. Palestine Royal Commission Report, London, July 1937, pp. 389-391
6. ב' מוריס (ראה לעיל, הערה 4), עמ' 80. מוריס כורך את עמדתו של בן-גוריון בזכות הטרנספר בתוכנית מרחיקת לכת, החוזה בעתיד את הרחבת המדינה היהודית ככות, ובעיקר כנגב (שם, עמ' 76).

בשל נימוקים ערכיים או מעשיים. חיים וייצמן וארתור רופין תמכו בטרנסספר, ואילו משה גליקסון הטיל ספק במעשיותו.⁷

הקונגרס סיכם את דיונו בהחלטה שהסתייגה מתוכנית פיל כנתינתה, אבל הסמיכה את הנהלה הציונית לשאת ולתת על 'תוכנית ברורה' להקמת מדינה יהודית בחלק מן הארץ. בהחלטה בזכות חלוקה משופרת היתה אפוא קבלה של רעיון הטרנסספר. אישים בהנהלה הציונית עקבו בעניין אחרי סימנים לאפשרות של הגשמתו למעשה, בהסכמת ערבים. לקראת עלייתם של יישובים על הקרקע בעמק בית-שאן בנובמבר 1937, אגב הסדרי הקרקעות, הוצעה גם העברת בדווים משבט צ'ווייה אל מעבר לירדן מזרחה. היו שביקשו לראות בכך תקדים.⁸ ואולם לאמתו של דבר היה בכך להמחיש עד כמה אין הרעיון מעשי, להוציא מקרים מיוחדים ובהיקף מקומי: העברתם של אנשי שבט צ'ווייה החלה ב-1938 ולא נסתיימה אלא ב-1947.⁹

'דברים' – סוף הטרנסספר, 1938

ממשלת בריטניה היססה בעניין המלצות הוועדה. באותה עת הכבידו עליה איומי גרמניה ואיטליה באירופה ותוקפנותה של יפן בסין. במזרח התיכון עמדה נוכח גילויי התנגדות נחרצת לחלוקה במחנה הערבי, וגם בתוך התנועה הציונית רבו שוללי החלוקה. בסתיו 1937 שב המרד הערבי והתלקח, ועתה התרבו הפיגועים שכוונו נגד אינטרסים בריטיים, ובכללם מערכת הרכבות וצינור הנפט מעיראק.

במאי 1938 באה ארצה ועדת החלוקה בראשות וודהד. כבר בסוף 1937, כשנודע על הקמת הוועדה, שקדה הנהלת הסוכנות להכין את הטיעון הציוני בנושא החלוקה והטילה על צוותים לחקור את היבטיה של החלוקה ולסכם את ממצאיהם. עם הצוותים נמנתה 'ועדת הטרנסספר', שעבודתה תוארה בהרחבה במחקרו של פרופ' יוסי כץ.¹⁰ הוועדה עסקה בצדדים המעשיים של ההעברה והתרכוז באוכלוסייה הכפרית ובמסירת אדמות, עד שנקלעה למבוי סתום ובאה לכלל מסקנה ש'ניסוח תכנית העברה ברורה המסוגלת לעמוד בביקורת, הינה משימה בלתי אפשרית'. אשר לאפשרות ההעברה בכפייה, 'גברה ההכרה בקרב חברי הוועדה שאין אף גורם אחד שיכול לכפות את ההעברה'.¹¹ ביוני 1938 התכנסה ועדת הטרנסספר בפעם האחרונה. שום תזכיר לא הוכן

7. שם, עמ' 79, 81. עם שוללי הטרנסספר נמנו שוללי החלוקה ובהם מנחם אוסישקין, גולדה מאירסון (מאיר), 'עקב חזן ויצחק טבנקין (שם, עמ' 79-80, 82).
8. על ענייניו של וייצמן ראה: י' ויץ, 'יומני ואגרותי לבנים, א, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 326; מ' שרת, 'יומן מדיני, ג, תל-אביב 1938, עמ' 79, 319.
9. ראה: א' יפה, 'גאולת אדמות שבט צ'ווייה והעברת אנשי השבט לעבר-הירדן', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, יג (תשנ"ג), עמ' 23-32.
10. י' כץ, 'דיוני ועדת הסוכנות להעברת אוכלוסין, 1937-1938 (פרק בהכנות הסוכנות לביצוע החלוקה)', ציון, ב (תשמ"ח), עמ' 167-198.
11. שם, עמ' 188.

לקראת פגישתה זו, ובסופו של דבר היא 'גוועה מאליה'.¹² משה שרתוק (שרת) עקב מקרוב אחרי עבודת הצוותים הפנימיים ובתחילת מאי דיווח להנהלת הסוכנות על התלבטותם של חברי הוועדה בין הצעותיו של יהושע הנקין לאלה של מנחם אוסישקין, וציין ש'ההנחה הכללית היתה שאין לדבר על העברה מאונס'.¹³ כעבור חודש אמר שרת על הצעתו של אוסישקין שהיא 'אוטופיה'.¹⁴ הערכתיו אלה של אחד מראשי התומכים בחלוקה היטיבו לסכם את ממצאי ועדת הטרנספר ואת סופה.

הנה כי כן, דיבורים בזכות הטרנספר מכאן, ואילו דברים - לימוד ההצעה וגיבוש עמדה מדינית - מכאן. עד קיץ 1938 נרתעה הנהלת הסוכנות מרעיון הטרנספר, דווקא בעודה נאבקת לשיפורה של תוכנית החלוקה. ואם כך אירע להנהגה הציונית, לא ייפלא שוועדת וודהד שללה את המעשיות של הרעיון לאחר בדיקה כלכלית ואגררית פרטנית.¹⁵ בהקשר זה ראוי להוסיף שממשלת בריטניה הבהירה לוודהד, כבר בעת מינויו לראש הוועדה, שאין בדעתה לכפות העברה, ובנוסף הסופי של הנחיותיה הסתייגה ועדת וודהד כליל מהמלצת ועדת פיל על ההעברה והדגישה שהיא שוללת העברה כפויה.¹⁶ אגב, הבהרת הממשלה לוודהד היתה סודית, ולסוכנות אף לא נודע שהממשלה הסמיכה את הוועדה להחליט לא רק איך להגשים את החלוקה, אלא אם להגשימה כל עיקר. משמע, ועדת וודהד הוסמכה לשלול את החלוקה,¹⁷ ואכן כך עשתה.

לענייננו חשוב לציין שהסוכנות - שלא ידעה על עמדת ממשלת בריטניה - החליטה על שלילת ההעברה בכלל, וההעברה הכפויה בפרט, משיקוליה שלה ולאחר בחינת הנושא בידי אנשי מעשה. זאת ועוד, בעניין שלילת הטרנספר באו ממשלת בריטניה והסוכנות היהודית לכלל תמימות דעים, אם כי הסוכנות דבקה בתמיכתה בחלוקה, ואילו ממשלת בריטניה הסתלקה מרעיון זה.

הרהורי טרנספר במפלגת הלייבור, 1944

שש שנים עברו - שנות מלחמת העולם השנייה והשוואה - מאז נגנו רעיון הטרנספר. בסתיו 1944, אחרי הפלישה לגורמנדיה וכיבוש פריס, בעת הציפייה להכרעת המלחמה באירופה, נערכה ועידת מפלגת הלייבור הבריטית. אחד מבכיריה, יו דלטון, כלל במצע הבחירות של המפלגה סעיף 'ציוני' המצדד במתן הארץ ליהודים ברוח

12. שם, עמ' 189. מוריס אינו כותב דבר על הוועדה ועל סופה, אלא מזכיר אותה רק כדי לציין את יוסף ויץ, שנמנה עם חבריה ושוב היה מעורב בטרנספר במלחמת העצמאות. ראה ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 83.
13. מ' שרת, 'יומן מדיני', ג, עמ' 106-107 (8 מאי 1938).
14. שם, עמ' 128-129 (9 ביוני 1938).
15. Cmd. 5854. Palestine Partition Commission Report, London, October 1938.
16. הוועדה עסקה בשאלה בעמ' 72-73.
17. ג' קצבורג, מחלוקה לספר הלכן, עמ' 42, 43, 125 (המקור האנגלי).
17. שם, עמ' 48, 128 (המקור האנגלי). הרי עוד דוגמה לחשאיות בעת ביצוע מדיניות ולגניות סודות מדינה לאורך זמן.

תוכנית בילטמור הציונית מ־1942 וקורא לכונן בגמר המלחמה את ארץ־ישראל המערבית כ'קהילייה' (commonwealth) יהודית. ואולם בסעיף זה נכללו כמה משפטים שהפתיעו את הציונים לחלוטין ואף הממו אותם:

יש צידוק, מטעמים אנושיים ולמען קידום תוכנית קבע, להעברה של אוכלוסין. יש לעודד את הערבים לצאת ככל שהיהודים נכנסים. צריך לפצותם בנדיבות בעד אדמתם ולארגן בקפדנות את יישובם במקום אחר ולממנו ביד רחבה. לערבים יש טריטוריות רבות נרחבות במקומות אחרים. אל להם לתבוע למנוע מהיהודים שטח קטן זה של ארץ־ישראל, שהוא פחות מוויילס [ההרגשה של י"ג].¹⁸

בתנועה הציונית חששו ששכר ההצעה יצא בהפסדה, שכן השתמע ממנה כאילו הארץ קטנה ומאוכלסת מכדי לקלוט המוני יהודים. כן חששו שההצעה תעורר התנגדות לא רק במרחב הערבי, אלא בבריטניה גופא. לקראת סוף המלחמה כבר ידעו היהודים שהשואה כילתה מיליונים, רוב העולים הפוטנציאליים מאירופה. לעומת זה התברר שכושר הקליטה של הארץ ניתן להרחבה רבתי אם תוגשם התוכנית לשימור קרקע ולהשקיה ברוח תוכניתו של לאודרמילק.¹⁹ הציונים ניסו לשדל את מפלגת הלייבור לשנות את נוסח מצעה וזכו להצלחה חלקית בלבד – ראשי הלייבור הודיעו שאין בכוונתם לכפות את ההעברה.²⁰

הרהורי הלייבור על חילופי אוכלוסין נגוזו עד מהרה, שכן דווקא אחרי עלייתה של המפלגה לשלטון בקיץ 1945 דבקה ממשלת הלייבור בספר הלבן מ־1939, ובסתיו 1945 פתחה התנועה הציונית במאבק לביטול הספר הלבן ובעד עלייה והתיישבות נרחבות, כדי לזכות בעצמאות.

במשבר המאבק, באוגוסט 1946 – אחרי 'השבת השחורה' (29 ביוני), פיצוץ מלון המלך דוד (22 ביולי) ותחילת גירוש המעפילים לקפריסין בתחילת אוגוסט – ביקשה התנועה הציונית לשוב ולדון בחלוקת הארץ באמצעות ארצות־הברית. משמע, היא גזרה את תוכנית בילטמור. מתוך חשש שמא תפגע חלוקת הארץ בסיכויי הקליטה – שהיו כרוכים במפעל השקיה כלל־ארצי בהסכמת הערבים – הזכיר בן־גוריון בקונגרס הציוני ה־22 רעיונות שעלו בשנת 1937–1938 בדבר החלפת שטחים ריקים, והציע לתת ליהודים מרחבים שוממים בעבר־הירדן ולא להעביר לשם ערבים מארץ־ישראל המערבית.²¹

הרהורי הטרנסספר, שהועלו כמו באוב מן העבר ב־1944, נגוזו עד מהרה במציאות

18. י' גורני, הקשר הדו־משמעי: תנועת הלייבור הבריטית ויחסה אל הציונות 1917–1947, תל־אביב תשמ"ב, עמ' 265.

19. ו'ק לאודרמילק, ארץ ישראל הארץ היעודה (תרגום שמואל גילאי), מרחביה [תש"ה]. על פיתוח תוכניות בעקבות לאודרמילק ראה ש' בלאס, מי מריבה ומעש, רמת־גן 1973, עמ' 128–139.

20. י' גורני, הקשר הדו־משמעי, עמ' 268–270.

21. ד' בן־גוריון, כמערכה, ה, תל־אביב תשי"א, עמ' 141–142.

שנוצרה אחרי המלחמה. בקונסטלציה המעצמתית שנוצרה בגמר המלחמה, ובעקבות מאבקם של הציונים, החליט האו"ם ב־29 בנובמבר 1947 על 'חלוקה עם אחדות כלכלית'. הבריטים הודיעו שיצאו, היהודים קיבלו את החלוקה, למרות הקורבנות המדיניים הכרוכים בה, ואילו הערבים אחזו בנשק. פרצה מלחמת העצמאות.

'טרנספר בדיעבד', 1947–1948

מיד אחרי פרוץ המהומות, ב־3 בדצמבר, השמיע בן־גוריון במרכז מפא"י את הנאום 'ליסוד המדינה' והתווה בו את המדיניות הציונית לעתיד לבוא. הוא דן בחלוקת תפקידים שתידרש בין המדינה, האחראית לכלל אזרחיה, לרבות הלא־יהודים, ובין ההסתדרות הציונית, הפועלת בשם כל היהודים, בארץ ובתפוצות. אגב כך עמד על חובות המדינה כלפי אזרחיה הערבים.²² דבריו אלה מתקשרים למה שאמר על הארצות השכנות. בסיכום דבריו אמר: 'לא התגרות ולא תחרות, אלא הסכם עם שכנינו'.²³ משהתחזקה המערכה ניכרו סימני התמוטטות חברתית באוכלוסייה העירונית הערבית ובעקבותיה גברה והלכה היציאה מן הארץ. יציאה זו היתה לגל גואה מאמצע אפריל, בעקבות כיבוש חלקיהן הערביים של טבריה וח'יפה בעלות האוכלוסייה המעורבת, הגברת הלחץ על יפו בסוף החודש, וכיבוש צפת במאי. כמו כן היתה יציאה מכפרים שהיו לבסיסי התקפה. לפחות מחצית מכלל הפליטים עזבו את הארץ עד צאת הנציב העליון הבריטי (לפי אומדנו של מוריס הגיע מספרם הכולל ל־600–760 אלף). מן הפלישה הבין־ערבית עד ההפוגה הראשונה, שנכנסה לתוקף ב־11 ביוני, לחמה ישראל בעיקר לבלימת הפולשים, ורק בגליל המערבי נכבשו עכו וכמה כפרים.²⁴ זה היה הרקע ליוזמתו של ויץ, שבא אל בן־גוריון ב־5 ביוני, בימים הקדחתניים של קרבות הבלימה ולקראת הפוגה צפויה, כדי לרבר עמו על מה שכינה 'טרנספר בדיעבד'. כלומר, ויץ אמר לבן־גוריון שהטרנספר, יציאת הערבים, כבר היה לעובדה: לדבריו, בסך־הכול יצאו 335 אלף ערבים; 200 אלף מהם – מתחומי המדינה (לפי תוכנית האו"ם). ויץ הציע לפתוח במשא־ומתן עם ממשלות ערב על יישוב הפליטים

22. שם, עמ' 255–272. התאריך האזרחי (13 בדצמבר) שבספר במערכה שגוי, והתאריך העברי, כ' בכסלו תשי"ח, המובא לידו, מאמת את התאריך האזרחי הנכון 3 בדצמבר, המובא ביומן המלחמה (ראה: ד' בן־גוריון, יומן המלחמה [עורכים: ג' ריבלין וא' אורן], א, תל־אביב 1983, עמ' 21). הדברים על ערביי המדינה – ראה במערכה, שם, עמ' 262–263.

23. שם, עמ' 265–266.

24. ראה: ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תל־אביב 1991. לסיכום מספר הפליטים ראה עמ' 398–399. לדברי מוריס יצאו כמחצית הפליטים (380 אלף בקירוב) עד צאת הבריטים; בגל הראשון, עד סוף מרס 1948, יצאו פחות מ־100 אלף; בגל השני, באפריל–יוני, יצאו 200–300 אלף. מוריס עצמו אומר שבשלב זה יצא הגל העיקרי (עמ' 179, והשווה עמ' 103). כאמור, הגל הזה נמשך למעשה עד אמצע מאי – מועד יציאת הנציב, הכרות העצמאות ותחילת הפלישה. לא כאן המקום לחלוק על מספריו, אבל יודגש שפליטים יצאו גם מאזורים שצה"ל לא הגיע אליהם.

בארצותיהן, אבל בן-גוריון השיב שהדבר 'מוקדם ושלל בעתו'. הוא גרס שלפי שעה יש להקים ועדה של שלושה – נציג קק"ל, נציג מחלקת ההתיישבות ונציג גזברות הסוכנות, כדי לטפל ביישובים העזובים, ביבולים ובעיבוד האדמות. כן גרס 'שהדבר ייעשה לא על ידי הממשלה אלא בידיעה, על ידי המוסדות הלאומיים'.²⁵

על הפגישה עם בן-גוריון מספר ויץ ביומנו. את תוכניתו הציג לפני אליהו ששון וקיבל את הסכמתו. לאחר ששמע בן-גוריון את פרטי התוכנית הבדיל בין המוקדם – מה שיעשה בארץ, ובין המאוחר – המשאומתן עם מדינות ערב. ברצונו לכנס ישיבה מצומצמת ולקבוע ועדה שתטפל בדבר.²⁶ כאן הוסיף ויץ: 'לועדה הזמנית שלנו [ויץ, ששון ועזרא דנין] אינו מסכים. הודעתי שכבר ניתנו הוראות להתחיל פה ופה ב"שיפור" כפרים, ואישר זאת. הסתפקתי בכך'.²⁷

מוריס אינו מדווח לקוראיו שבן-גוריון לא אישר את הקמתה של הוועדה 'הזמנית' שיום ויץ.²⁸ להלן גרון בהקמת ועדת הטרנספר הממשלתית באוגוסט, שחבריה היו ויץ, זלמן ליף ועזרא דנין. יש להבחין בין הוועדה הרשמית הזאת ובין הוועדה הזמנית שיום ויץ, שעם חבריה נמנה א' ששון (ולא ליף). גם אם אין זו הבחנה רבת-משמעות ויש המשכיות בפעולת שתי הוועדות ברור שהעוסקים ביציאת הערבים, במשמעותה ובמסקנות המדיניות והמעשיות הנגזרות ממנה ראו את היציאה כמעשה שנעשה עוד לפני ההפוגה הראשונה.

בריון שערכה הממשלה ימים אחדים אחרי תחילת ההפוגה הראשונה, ב-16 ביוני, נקבעה עמדה מדינית כלפי הפליטים: 'הם אינם חוזרים', כדברי שרת, או 'יש למנוע חזירתם', כדברי בן-גוריון.²⁹ מוריס, כדרכו, משתעשע בהשוואת גרסאות מוקדמות ומאוחרות ומוצא 'שיבוש של המקורות' המביא לידי 'עיוות של ההיסטוריוגרפיה של

25. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 287. אגב, מוריס אינו מסביר מהו טרנספר 'בדיעבד'; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 487; וראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 187-190.

26. 'ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 287-288 (5 ביוני).

27. שם, עמ' 288. ההדגשה שלי. מוריס הסיק שבן-גוריון הסכים לכל צעד שימנע שיבה לכפרים. לדברי מוריס הפעיל ויץ את ועדתו כבר במאי (מוריס [לעיל, הערה 14], עמ' 85). על הגדרת הוועדה כזמנית ראה מוריס, שם, עמ' 88; על תגובת בן-גוריון על דברי ויץ ב-5 ביוני ראה שם, עמ' 86. אגב, מוריס אינו מכנה את הוועדה 'זמנית'.

28. לדברי ויץ (יומני ואגרותי לבנים, ג, עמ' 293), הצביעו עורכי יומן המלחמה על כוונתו להציע לבן-גוריון להקים ועדה (ראה ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 487, הערה 11), אבל לא ידעו שהוועדה כבר פועלת. הערה מס' 3 ביומן המלחמה, ג, עמ' 836 אף היא צריכה תיקון: יש להפנות לעמ' 654, לוועדה הממשלתית שהוקמה באוגוסט, ולא כפי שנאמר שם.

29. את דברי שרת ראה אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב, 1969, עמ' 165; את דברי בן-גוריון (בגרסה מאוחרת) ראה שם, עמ' 167; והשווה ד' בן-גוריון, בהלחם ישראל, תל-אביב תשי"א, עמ' 130.

1948'. אבל הוא נאלץ להודות שהעיקר אכן נאמר: הממשלה שללה שיבת פליטים.³⁰ אלא שמורים מפליג וקובע שישראל מנעה את שיבת הפליטים אחרי המלחמה, ואינו מזכיר כלל בהקשר זה את נכונותה של ישראל, בעת דיוני ועידת לוזאן, להתויר 100 אלף פליטים. ועידה זו נסתיימה, כידוע, בכישלון, עקב דבקותם של הערבים בלוחמות (Belligerency).³¹ אגב, הפרשה כולה יכולה להאיר את ההבחנה בין 'דיבורים' ל'דברים', לרבות שינויי עמדות עם הזמן, ואת הפער בין תוכניות ונכונות למעשים ובין תוצאות של מערכות צבאיות ושל הסדרים מדיניים.

נשוב לקיץ 1948. בתחילת יוני שמע ויץ מבן-גוריון על כוונתו להקים ועדה בין-מוסדית לבעיית הפליטים. אחרי מערכות 'עשרת הימים' ביולי החליט האו"ם על הפוגה שנייה בלא הגבלת זמן. באמצע אוגוסט נערך דיון של ועדה לענייני ערבים, ובה שרים ומומחים. בדיון זה הוחלט על הקמת 'ועדת הטרנספר' שהזכרה לעיל. המלצותיה נלמדו לקראת המשא-ומתן עם מדינות ערב בגמר המערכות.³²

סיכום

בן-גוריון הטביע את חותמו על המעשה ההיסטורי וגם תרם להיסטוריוגרפיה במה שאמר וכתב. מוריס טוען שבן-גוריון כתב 'כשעינו פקוחה לעבר ההיסטוריון בעתיד', ולא עוד אלא ש'בן-גוריון, ער כתמיד להיסטוריון הנושף בעורפו, שביום מן הימים יעבור על יומניו, הפעיל צנזורה עצמית'.³³ אכן, רבות אמר וכתב בן-גוריון, אבל מי עוד כמוהו ידע להבחין בין הנאמר לנעשה, וראוי היה להיסטוריונים שיגשו לכתיבתם 'בוהירות ובתבונה'.³⁴ הבה נקווה שהנכתב כאן יתרום להארה ההיסטורית של דבריו ושל מעשיו, ולהבחנה בין הנאמר לנעשה.

30. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 100. מוריס כותב על שלוש גרסאות, ובהן גרסת יומן המלחמה. ראה מוריס, שם, עמ' 98. חבל שקורא המקורות השקדן לא שם לב שעורכי היומן לא התיימרו להביא גרסה משלהם, אלא הביאו קטעים מנאומים ואף הפנו לגרסה מלאה יותר (יומן המלחמה, ב, עמ' 524, הערה 14). זאת היתה גישתם של העורכים, כפי שנאמר בהקדמה (שם, א, עמ' יג). והשווה למאמרי, 'יומן המלחמה של בן-גוריון כמקור היסטורי למלחמת העצמאות', קתדרה, 43 (ניסן תשמ"ז), עמ' 180, 182.

31. על דיוני ועידת לוזאן בבעיית הפליטים ראה: ד' בן-גוריון, מן היומן: מלחמת העצמאות. תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1987, עמ' 437, 443-445.

32. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, כ, עמ' 652-654 (18 באוגוסט); שם, ג, עמ' 776-777 (26 באוקטובר). מתברר שוועדה זאת מעניינת פחות את מוריס: כשהוא כותב על פגישת בן-גוריון עם עורא דנין (מוריס [לעיל, הערה 4], עמ' 93), אין הוא מזכיר מה שסיפר לו דנין, שהוועדה כבר מסכמת את הדוח שלה (יומן המלחמה, ג, עמ' 759). בספרו פוסד מוריס את הוועדה הממשלתית באזכורים של מה בכך ומכנה אותה 'הוועדה השנייה' (ראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 346, 423).

33. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 92, 85.

34. שם, עמ' 84.

נספח: הערות על מקורות וקריאתם

מי שמגלה מקורות אינו יוצא ידי חובתו בהשיפתם, והחושף עלול לשגות בקריאת מקור כפשוטו, בדברים כהווייתם. כן עלול הקורא לטעות בהקשרם ההיסטורי של דברים שנאמרו בשעתם. להלן הערות על כמה עניינים שלא נידונו בגוף המאמר.

א. דברי א' ששון ב"1-2 בינואר 1948

בעמודים 91-92 במאמרו (לעיל, הערה 4) מעיר מוריס על תוספת בסוגריים שהוסיף בן-גוריון לדברי אליהו ששון בכנס של 'ערביסטים' שנערך ב'1-2 בינואר 1948 (ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 97-102, 103-106; התוספת בסוגריים - ראה עמ' 99 למטה, על-ידי הערה 7). מוריס גורס: 'נראה כי בן-גוריון שם דברים אלה בפיו של ששון' [ההדגשה שלי, א"א], ובהערה 65 שלו הוא מפליג בסברה על כך, ותוהה מדוע לא נרשמו דברי התוספת בסטנוגרמה.

מוריס לא העלה על דעתו שהתוספת היא הערת תגובה של בן-גוריון עצמו לדברי ששון. במילים אחרות, מוריס מבקש הסבר המשתמע לגנותו של בן-גוריון, במקום לקרוא דברים כפשוטם.³⁵

ב. תגובה על הסבר של עורכי יומן המלחמה לפגישת בן-גוריון עם ויץ

ביומן המלחמה, ב, עמוד 701, נזכרת פגישת בן-גוריון עם ויץ. בפגישה זו הציע ויץ 'להסריד' את הפליטים בכפרי הגליל שהיו בידי 'צבא ההצלה', כדי שיעברו לעורף, למדינות ערב. העורכים הוסיפו הערת הסבר (הערה 3) וגם מפנים את הקורא אל הצעה קודמת של זלמן ליף בעלת אותה מגמה. הם מציינים את הגורמים בתוך הכפרים שעליהם היה אפשר להשפיע כדי להשיג את התוצאה המבוקשת. הסברם מתבסס על הרקע החברתי-הכלכלי בגליל, שנלמד מתוך מקורות ערביים. מאחר שההסבר אינו מקובל על מוריס הוא מסמן את המילה 'הסבר' במרכאות (מוריס [לעיל, הערה 4], עמוד 92, הערה 67), ואינו מנסה להפריך אותו.

ג. חריגות נפשעות במבצעי אוקטובר 1948

מוריס מבקר את הצנזורים שעסקו ב'טיוח והעלמה' של מעשים נפשעים שאירעו במבצע חירם וכעקבות מבצע יואב באוקטובר 1948.³⁶ כפי שראינו בגוף המאמר, מוריס טוען כנגד הצנזורה הרשמית והעצמית שננקטה בעת מלחמה ובשנות הלוחמות

35. הקורא ביומן ימצא דוגמאות של הערות תגובה בסוגריים של בן-גוריון בדברי אחרים שהשתתפו בדיון, כגון בדברי גד מכנס, עמ' 97 למעלה, ובדברי אליהו ששון, עמ' 106 למעלה.

36. ב' מוריס (לעיל, הערה 4), עמ' 96-97. והשווה עמ' 100-103.

הערבית הנמשכת. גם הפעם אין הוא מבחין בין 'דיבורים' ובין 'דברים'. הצנזורים גזרו על פרטי תיאורים מקוממים, אבל לא העלימו את עצם המעשים ואת חומרתם. מורים כותב רק על 'סיוח והעלמה', אבל את תגובתו של בן-גוריון על המעשים הללו – הם מלהזכיר! כידוע, בן-גוריון גינה את המעשים, יזם הליכים משפטיים ואף הפיץ בצבא את שירו של אלתרמן 'על זאת'.³⁷

ד. יומן יוסף נחמני

מורים שקד על מחקרו של יומן זה, בעיקר על מה שכתב נחמני בימי מלחמת העצמאות, והשווה את גרסתו המודפסת (בעריכת יוסף ויץ) עם כתב-היד המקורי שבארכיון 'השומר'. אגב כך הוא מביע פליאה על ש'קהיליית ההיסטוריונים התעלמה ממנו' (מורים [לעיל, הערה 4], עמ' 93, הערה 72). האומנם? שאבתי מיומן זה למאמרי 'מדיניות יישובית בגליל בטרם מדינה', בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונורית קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, ב, חיפה 1983, עמ' 787–818; היומן נזכר בהערה 131, עמ' 799, ואחר-כך הוא מוזכר פעמים רבות עד סוף המאמר.

37. עורכי היומן ראו להביא את שירו של אלתרמן במלואו (יומן המלחמה, ג, עמ' 835–837). על המעשים וחקירתם ראה שם, עמ' 807, 820, 832. מורים מביא בספרו קטעים מן השיר (ראה ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עמ' 311–312), אבל מציין שבן-גוריון הוא שהעתיק ליומנו את השיר ואת מכתבו לאלתרמן (עמ' 518, הערה 46).